

Timo Kaitaro

Valistus ja järjenkäytön julkisuus: 1600-luvun oppineet libertiinit ja 1700-luvun klandestiinikirjallisuus

Järjenkäytön korostaminen on tavallisesti liitetty 1700-luvun valistukseen, mutta samoja piirteitä on löydetty myös edeltävän vuosisadan libertiinien ajattelusta.

Valistuksen keskeisiä teemoja olivat 1700-luvulla kriittisen järjenkäytön korostaminen ja auktoriteettien kyseenalaistaminen, uskontokritiikki, naturalistinen ihmiskuva, moraalien maallistuminen ja poliittisen vallan sekularisointi. Mitä enemmän tutkitaan 1600-luvun aatehistoriaa, sitä vahvemmin tulee esiin, että nämä kaikki elementit olivat läsnä jo 1600-luvun skeptikoiden ja ns. oppineiden libertiinien aatteissa. (1) Oppineiden libertiinien kriittiselle epäilylle oli kuitenkin ominaista eräänlainen elitismi: kriittisen järjen katsottiin sopivan pienen oppineen eliitin moraalisesti ohjenuoraksi, mutta tavallinen kansa oli järjenkäyttöön kyvytöntä ja tarvitsi taikauskkoa ja auktoriteetteja. Siksi oppineet libertiinit ajattelivat, että vaikka merkittävä osa uskonnosta olisikin taitavaa poliittista huijausta, tätä ajatusta ei olisi järkevää levittää pienen oppineiden piirin ulkopuolelle. Epäilyjen levittäminen voisi nimittäin johtaa yhteiskuntarauhan häiriintymiseen. Vastaavasti, sikäli kun poliittisella vallalla ja moraalilla säännöillä ei ole paikalliseksi osoittautuvan tavan lisäksi järkevää legitimaatiota tai perustetta, ei tästä legitimaation puutteestakaan ole syytä tehdä suurta numeroa.

Näin 1600-luvun oppineet libertiinit olivat kaukana julkiseen keskusteluun innokkaasti osallistuvista nykyintellektuelleista. He saattoivat Gabriel Naudén (1600–1653) ja François La Mothe le Vayerin (1588–1672) tavoin toimia korkeissakin julkisissa viroissa, mutta kaikki kriittiset ajatukset he pitivät visusti omana tietonaan. Motto "*Intus ut libet, foris ut moris est*" (sisällä vapaasti, ulkoisesti tavan mukaan) kuvaa hyvin heidän ajattelutapaansa. Libertiinien kirjoituksissa radikaalit ajatukset esitettiin yleensä rivien välissä, varustettuina asianmukaisilla kirjallisilla silmäniskuilla toisille oppineille, jotka osasivat tehdä oikeat johtopäätökset. Vaikka monet heidän ajatuksistaan eivät olisi läpäisseet virallista sensuuria, tämä piilottelu ei johtunut – ainakaan yksinomaan tai ensisijaisesti – sensuurista, vaan myös edellä mainitusta elitismistä: kyse oli asioista, jotka oli parempi pitää pienen oppineen piirin tietona. On muistettava, että ”kansaa”, jonka puoleen he älymystönä olisivat voineet kääntyä,

ei itse asiassa ollut vielä keksitty.

1600- ja 1700-luvun vaihteessa radikaaleja ajatuksia alettiin levittää klandestiinin kirjallisuuden muodossa, joko laittomasti Ranskassa painettuina tai ulkomailta (yleensä Sveitsistä tai Hollannista) salakuljetettuina painoksina. Toinen tehokas tapa välttää kirjapainoihin kohdistuvaa sensuuria oli jättää teksti painamatta ja myydä sitä käsin kirjoitettuina kopioina. Vaikka klandestiinien filosofisten käsikirjoitusten ilmeisenä tarkoituksena oli levittää näitä ajatuksia ja usein vielä ilman mitään painetuissa teksteissä tarvittavaa sumuverhoa, teksteissä heijastuu usein libertiinien aristokraattinen elitismi: teksteissä esitettyjä epäilyjä ei yleensä ollut tarkoitus levittää tavallisen kansan pariin. Poikkeuksen muodosti maalaispappi Jean Méslier (1664–1729), ateistinen, materialistinen ja agraarikommunismia kannattava radikaali, joka pyrki ”Testamentissaan” osoittamaan, että uskonto on köyhän kansan riistämiseksi ja huijaamiseksi tarkoitettua valhetta. Hän ilmeisesti suunnitteli jopa asian paljastamista saarnastuolista ennen kuolemaansa.

Valistusfilosofit

1700-luvun valistuksen uutuus ei siis niinkään näyttäisi liittyvän alussa mainittuihin teemoihin kuin siihen, että kritiikistä saatettiin tehdä *julkista*, kun järjen voimaan paitsi kritiikin välineenä myös asioiden perustana alettiin uskoa vahvemmin. Edellytyksenä oli kuitenkin eräänlainen järjen demokratisointi, jonka juuria voi niinkään etsiä 1600-luvulta. Descartesille terve järki oli kaikille jaettu kyky, jonka puuttumista eivät nirsoimmatkaan valita. Valistusaikana syntyi usko siihen, että kuka tahansa kansalainen kykeni ohjaamaan moraalista ja poliittista päätöksentekoaan järjen avulla. Valistus oli vapautumista siitä pelosta, joka sai vielä 1600-luvun oppineen aristokraatin ajattelemaan, että järjetöntä kansaa on hallittava taikauskolla ja auktoriteetilla.

Tavanomaisen käsityksen mukaan valistusfilosofit ajattelivat ihmisten pystyvän kansalaisina päättämään omista asioistaan – ilman että oppineet asiantuntijat päättävät heidän puolestaan, kuten Immanuel Kant tiivistää asian tekstissään ”Mitä on valistus?” (1784). Condorcet’n (1743–1794) utopiana oli, että ”jonakin päivänä aurinko valaisee ihmisiä, joilla ei ole muuta herraa kuin oma järkensä”. Valistukseen on liitetty myös ajatus järkeen ja/tai luontoon perustuvasta yhteiskunnallisesta järjestyksestä. Kun valistusfilosofien kirjoituksia tarkastelee lähemmin, voi kuitenkin havaita, ettei asia ollut ihan näin yksinkertainen.

Esimerkiksi materialistifilosofi Julien Offray de La Mettrie (1709–1751) katsoi vielä 1700-luvun puolivälissä koottujen filosofien teostensa esipuheessa, ettei yhteiskunnallisella järjestyksellä ollut keinotekoisena inhimillisenä instituutiona mitään perustaa luonnossa. Järjen tehtävät rajoittuivat luonnon salaisuuksien ja lainomaisuuksien ymmärtämiseen, eikä järjellä siten voinut olla mitään roolia yhteiskunnallisissa, moraaliin liittyvissä asioissa. Tämän perustelemiseen hän käytti sängen elitistisiä argumentteja: tavallinen kansa oli yksinkertaisesti liian tyhmää voidakseen toimia järjen ohjauksessa. Sikäli kun La Mettrie myönsi järjellä olevan kykyjä

uudistaa lakeja oikeudenmukaisuuden ihanteiden mukaisesti, tämä järjenkäyttö rajoittui pieneen oppineen eliitin piiriin. Lainsäätäjä saattoi käyttää järkeään, mutta tavallisen kansan tehtäväksi jäi totella lakia, ei järkeä. Valistusta oli myös turha yrittää levittää kansan keskuuteen, sillä valistusfilosofien kirjoitukset olivat sen ymmärryskyvyn yläpuolella. ”*Ainsi Chansons pour la multitude, que tous nos écrits*” (kirjoituksemme ovat mitäänsanomattomia rallatuksia tavallisen kansan korvissa), kirjoitti La Mettrie. La Mettrie käytti tätä argumenttia puolustaakseen omien materialististen julkaisujensa vaarattomuutta: tavallinen kansa ei niitä lue, ja jos lukee, ei ymmärrä, ja vaikka sattuisi ymmärtämäänkin, ei usko. Kiinnostava yksityiskohta La Mettrien argumentaatiossa on se, että hänelle kirjoittaminen oli yksityistä ja puhe julkista: kirjoittaa sai mitä tahansa, mutta puheitaan oli syytä varoa.

La Mettrien immoralismiin kallellaan oleva hedonistinen moraalitieteellinen ei miellyttänyt muita valistusfilosofoita. Esimerkiksi Denis Diderot (1713–1784) ei säästellyt sanojaan sattiessään kollegaansa. La Mettrien voisi siis jättää laskuista poikkeuksena, elleivät kansalaisen mahdollisuudet julkiseen järjenkäyttöön olisi olleet ongelma myös muille valistusfilosofoille, esimerkiksi juuri Diderot’lle. Tämä pohti kirjoituksissaan filosofin ja kansalaisen roolien yhteensopimattomuutta. Koska kansalaisen tehtävä on noudattaa lakia, ja lait eivät käytännössä ole aina järjenmukaisia, johtaisi järjen äänen kuunteleminen moraalisisissa kysymyksissä siihen, ettei lakia aina toteltaisi.

Taidekritiikissään *Salon de 1767* Diderot käsittelee sitä, pitäisikö kansalaisen totella toiminnassaan järjen vai lain ääntä – eli muodostuuko toiminnan hyveellisyys siitä, että se on lain vai yleisen hyvän mukaista. La Mettrien logiikkaa seuraten hänkin toteaa, että ensin mainitun kannan puolesta voidaan sanoa, että yleisen hyvän mukaan toimiminen soveltuu vain lainsäätäjille ja suvereenille. Diderot pohtii, mitä kaikkea voi seurata siitä, että jokainen saa arvioida lakien yhteensopivuutta yleisen hyvän kannalta. Toisaalta hän pitää ongelmallisena myös sitä, että järkevät ihmiset joutuisivat tottelemaan huonoja lakeja. Mutta loppujen lopuksi hän vetoaa laille alisteisen kansalaisen ja moraalille alisteisen ihmisen eroon ja toteaa, että sikäli kun ihminen on aina yhteiskunnan jäsen, hän voi olla parempi kansalainen, vaikka tällöin joutuisikin olemaan huono ihminen.

Dialogissaan *Entretiens d’un père avec ses enfants*, jonka alaotsikko kuuluu *Du danger de se mettre au-dessus des lois* (Vaarasta asettua lakien yläpuolelle), Diderot esittää kuitenkin voimakkaita argumentteja sen puolesta, että joissakin tapauksissa voi olla perusteltua olla noudattamatta lakia ja toimia sen sijaan järjen ja omantunnon tai ”luonnollisen oikeudenmukaisuuden” (*tribunal de l’équité naturelle*) mukaisesti. Tällöin ongelmana on kuitenkin se, että asiaa ei saisi paljastaa hölmöille. Dialogissa esiintyvä Diderot’n isä kehottaakin poikaansa puhumaan hiljempaa. Kyseinen oppi ja siihen liittyvä kansalaistottelemattomuus ei siis voi olla julkista. Diderot’n kohdalla myös sensuuri rajoitti esiintymistä julkisena intellektuellina: pöytälaatikkoon tuleville sukupolville kirjoittava filosofi oli huomattavasti radikaalimpi kuin julkisesti rivien välissä ja varoen mielipiteitään esittävä ensyklopedisti, joka turvautui usein oppineiden libertiinien viljelemään taidokkaaseen kiertoilmaisuuksiin.

Vaikka Diderot'n tapa erottaa laillisuus ja järkevyyt ei varsinaisesti perustunut La Mettrien tavoin elitismiin, ei elitismi sinänsä ollut vierasta kypsällekään valistukselle. Esimerkiksi Voltairen (1694–1778) kirjoituksista voi löytää elitistisiä painotuksia. (2) Jopa ateismin suuri propagandisti paroni d'Holbach (1723–1789) epäili ateismin sopivuutta tavalliselle kansalle.

Kantin ajatus julkisesta järjestyksestä näytti olevan ongelma varsinaisille valistusfilosofeille. ”*Intus ut libet, foris ut moris est*”, libertiinien motto, säilytti siis ajankohtaisuutensa myös valistusajalla. Sikäli kun järjestyttö sopi vain oppineille, lainsäätäjille tai hallitsijoille, saattoi tilanteesta etsiä ulospääsyä erilaisin strategioin.

Edistysusko ja kansan valistus

Valistusfilosofi Claude Adrien Helvétius (1715–1771) uskoi ihmisten luonnolliseen ja täydelliseen tasa-arvoisuuteen sekä koulutuksen mahdollisuuksiin. Niiden avulla olisi mahdollista rakentaa järjestyksellinen yhteiskunta, jossa jokaisen oma ja julkinen etu olisivat sovittavissa yhteen: järjestyksen ja lain noudattaminen eivät enää olisi ristiriidassa. Jos yhteiskunnan lait on säädetty siten, että hyve johtaa aina oman edun toteutumiseen ja paha saa aina palkkansa, pelkästään omaa nautintoaan ajattelevan egoistinkin (jollaiseksi Helvétiuksen filosofinen antropologia ihmisen oletti) on rationaalista toimia oikein. Ihmisen Helvétius näki täysin muokattavissa olevaksi *tabula rasaksi*: mistä tahansa lapsesta voitiin kasvattaa mitä tahansa. Tämä ajatus oli ristiriidassa vähemmän optimistisesti ihmisen täydelliseen muokattavuuteen ja kasvatukseen ja koulutuksen kaikkivoipaisuuteen suhtautuvien valistusfilosofien ajatusten kanssa. Ankarinkaan kritiikki, Diderot'n *Réfutation d'Helvétius* (Helvétiuksen kumoaminen), ei kuitenkaan kritisoinut muokattavuutta sinänsä, eikä se toisaalta perustunut enää elitistiseen vaan pikemminkin biologiseen yksilöllisiä eroja korostavaan näkökulmaan.

Toinen strategia välttää La Mettrien elitistiset johtopäätökset oli mm. Rousseau'n omaksuma ajatus tehdä kansasta suvereeni lainsäätävä. Näin kansakin voisi käyttää järjestyksen ja ohjata itseään sen mukaan. Tämä kuitenkin edellyttää, että kansan kyvyttömyys järjestykseen ei ole väistämätöntä vaan historiallinen ilmiö. Ottaen huomioon yleisen lukutaidottomuuden ja koulutustason ancien régime Ranskassa oppineiden libertiinien ja La Mettrien elitismi saattoi toisaalta olla hyvinkin realistista. Luonteva strategia kansan ja oppineen sivistyneistön vastakkainasetteluun perustuvan elitismin purkamiseen olisi tietenkin tehdä kaikista kykeneväisiä järjestykseen kasvatukseen ja koulutukseen avulla. Tämä ratkaisu on sovittavissa jopa Helvétiukselta maltillisempaan kasvatusoptimismiin: vaikka jokaisesta ei voisikaan tehdä nerokasta muusikkoa tai kirjailijaa, poliittiseen päätöksentekoon ja järjestykseen tarvittavat tiedot ja taidot pystyy jokainen omaksumaan. Näin valistus päätyikin lopulta Condorcet'n myötä korostamaan yleisen koulutuksen ja lukutaidon merkitystä, mikä näytti olevan valistuksen ohjelman toteutumisen välttämätön edellytys. Tarkoitan tässä niin sanottua ”valistuksen projektia” sellaisena kuin me sen kuvittelemme – edistysuskoisena rationalismina. Tämän edistys- ja järjestyksen me helposti projisoimme valistukseen, vaikkei sitä tunnetuimpien valistusfilosofien kirjoituksista voikaan aina helposti löytää.

Epilogi

Lopulta nämä valistuksen kumoukselliset aatteet kohosivat pienen oppineen eliitin salaisista kammioista osaksi julkista keskustelua ja tavoittivat sitä kautta myös poliittiset instituutiot. Valistuksen aatteet jatkavat elämäänsä 1800-luvun alkupuolella Cabanis'n (1757–1808) ajattelussa. Vallankumouksen jälkeen Cabanis pääsi, toisin kuin edeltäjänsä ensyklopedistit, esittämään ajatuksiaan valtion virallisten instituutioiden puitteissa sekä osallistumaan niiden poliittiseen toteuttamiseen (tosin vain lyhyeksi aikaa). Toisaalta, kun 1800-luvulla ”kansan” lopullisesti keksittiin, syntyi tietenkin ajatus kansan valistamisesta. Valistunut eliitti saattoi lopullisesti tulla ulos kaapista ja ryhtyä levittämään valistusta ja sen aatteita kansalle – edellyttäen tietenkin, että tämä rajoittuu siihen lopulta yleisesti hyväksytyksi tulleeseen valistukseen, joka sai luonnollisesti eri muotoja eri maissa. Ne, jotka ovat käyneet kansakoulun samoihin aikoihin kuin minä, tietävät, mihin tämä kaikki lopulta johti: siihen, että kaikelle kansalle jaettiin vihkoja ja kyniä, joissa luki ”valistus”.

Valistusta on usein luonnehdittu aatteelliseksi suuntaukseksi, joka uskoi järkeen. Tämä asia ei kuitenkaan riitä erottamaan sitä suurten rationalistien vuosisadasta, 1600-luvusta. Eikä erottavaksi tekijäksi välttämättä vielä riitä sekään, että valistusfilosofeille järki oli enemmän kritiikin väline kuin totuuksien sammio. Tässäkin suhteessa heidän ajatuksensa kulkivat samaa rataa 1600-luvun skeptikkojen ja libertiinien kanssa. Sen sijaan näyttää siltä, että valistukselle oli ominaista eräänlainen vähittäinen järjen demokratisointi. Samalla kun järjen ohjauksessa toimivien ihmisten joukon saatettiin kuvitella koulutuksen lisäämisen myötä laajenevan pienestä oppineesta eliitistä laajempiin ihmisjoukkoihin, saatettiin järjen käytöstä tehdä julkista. On kuitenkin syytä muistaa, että tämä oli valistuksen iltaruskoon liittyvä piirre. Suuri osa valistusfilosofeista asetti toivonsa valistuneisiin itsevaltaisiin tai vähittäisiin reformeihin pikemminkin kuin järjen käteensä ottaviin vallankumouksellisiin kansanjoukkoihin. Järki oli vaarallinen kriittinen instrumentti ja siihen perustuvien epäilyjen levittäminen potentiaalisesti vaarallista ja yhteiskunnan perusteita horjuttavaa puuhaa. He suhtautuivat järkeen usein samaan tapaan kuin me käsiaseisiin: niitä ei ole syytä myydä vapaasti kelle tahansa.

Viitteet

1. Termiä ”libertiini” on vaikea kääntää suomeksi. 1600-luvulla se vastasi osapuilleen samaa kuin nykyinen vapaa-ajattelu – silloin kun ei puhuttu tapojen vapaudesta vaan opillisesta, uskonnollisesta vapaamielisydestä, joka ilmeni kriittisenä asenteena vallitseviin dogmeihin ja ajattelutapoihin. Vapaa-ajattelu on kuitenkin ilmauksena niin samastunut ateismiin, että termin ”vapaa-ajattelija” käyttö ”libertiinin” vastikkeena on hieman arveluttavaa. Monet 1600-luvun libertiineistä olivat vapaamielisyystään huolimatta kuitenkin kristittyjä.
2. *Dictionnaire philosophiquen* artikkelissa ”Helvetti” (*Enfer*) Voltaire kertoo anekdootin hugenottipapista, joka menetti virkansa kiellettyään Voltairen tavoin Helvetin olemassaolon. Hänen kollegansa toteaa kyynisesti: ”En minäkään usko ikuisen

helvettiin, mutta on parempi, että palvelijanne, räätälinne ja asianajajanne uskovat". Samaan tyyliin Voltaire viittaa uskonnollisten oppien maalliseen hyödyllisyyteen toteamalla, että sivistyneelle kaupungille on hyödyllisempää omata uskonto, vaikka huono, kuin olla ilman (hakusana *Athée*).

Artikkelin kirjoittaja FT Timo Kaitaro on filosofian historian dosentti Helsingin yliopistossa.

ENNEN JANYT

Historian tietosanommat